

ՀՀ ՌԱԶՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄՈՂԵԼԸ¹

Գայանե Հարությունյան

Տնտեսագիտության թեկնածու

ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան

ՀՀ, Երևան, Կարապետ Ունեցու փող. 56/6

Էլ. հասցե՝ gharutyunyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 22.06.2020, գրախոսվել է 30.06.2020, ընդունվել է
տպագրության 01.03.2021

Ներածություն. գիտական խնդրադրում

Սառը պատերազմից հետո շրջանառության մեջ դրվեց «խաղաղության դիվիդենտ» հասկացությունը, որը նկարագրում է տնտեսության հնարավոր օգուտները ռազմական ծախսերի կրճատումից՝ որպես այլ ոլորտներում պետական ծախսերի առավել արդյունավետ վերաբաշխման հետևանք: Հետագայում այն հաստատվեց արևմտյան զարգացած պետությունների, ինչպես նաև Իսրայելի օրինակով: Իսրայելում մասնավորապես ռազմական բյուջեն սկսեց կրճատվել այն պահից սկսած, երբ տնտեսությունն անցում կատարեց անշրջելի տնտեսական աճի փուլ: «Խաղաղության դիվիդենտի» տեսությունը, իհարկե, որոշակի հիմք տալիս է հավատալու, որ գոյություն ունի *ինչ-որ* կախվածություն կրճատվող ռազմական ծախսերի և աճող տնտեսության միջև: Սակայն ռազմական ծախսերի և տնտեսական աճի միջև փոխկախվածության մասին դատողությունները երբեք էլ ապոդիկտիկ ճշմարտություններ չեն եղել՝ գիտնականների համար մշտապես պարարտ հող ապահովելով բովանդակային բանավեճերի համար: Օրինակ, ռազմական ծախսերի ու տնտեսական աճի միջև փոխկախվածության իմ երկու հետազոտություններից մեկը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում ռազմական ծախսերը չեն ազդել տնտեսական աճի վրա, այլ հակառակը՝ մեկ տարի ժամանակային լագով պայմանավորվել են ՀՆԱ-ի ցուցանիշով², իսկ ըստ երկրորդի՝ այն պետություններում, որոնք ունեն հայրենական քիչ թե շատ զարգացած ռազմարդյունաբերություն, ռազմա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ **19T-5B12** ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Harutyunyan 2018, 5.

կան ծախսերի աճը խթանում է տնտեսական զարգացումը³: Հակասական ոչինչ չկա: Պարզապես առաջին հետազոտությունում տեղական ռազմարդյունաբերության առկայության գործոնը հաշվի չէր առնվել, մինչդեռ ռազմական ծախս-տնտեսական աճ փոխանցման շղթայում այն առանցքային նշանակություն ունի: Նմանապես, իմ կարծիքով, միակողմանի են մեկնաբանվում «խաղաղության դիվիդենտի» փաստերը: Նույն Իսրայելի դեպքում անհերքելի է, որ տնտեսական աճի շարժիչ ուժը 1950-ականների վերջից ռազմարդյունաբերությունն էր, որն աստիճանաբար ամբողջ տնտեսությանը հաղորդեց գիտահետազոտության կողմնորոշում:

Հայտնի է, որ երկար ժամանակ ռազմարդյունաբերությունը գիտատեխնիկական փոփոխությունների առանցքն է եղել, որտեղից նոր տեխնոլոգիաները փոխանցվել են քաղաքացիական ոլորտ: Սակայն արդյո՞ք հիմա, երբ տեղի է ունենում հակառակ գործընթացը, և նորարարական տեխնոլոգիաները քաղաքացիական ոլորտից են տեղափոխվում ռազմական ոլորտ⁴, խաղաղությունից «դիվիդենտների» ստացման նույն շղթան կարող է գործել այն պետությունների համար, որոնք որոշել են զարգացնել տնտեսությունը՝ կրճատելով ռազմական ծախսերը: Հարցադրումն արդիական է Հայաստանի համար, որտեղ նոր տնտեսական քաղաքականության շրջանակներում նպատակ է դրված ռազմական ծախսերի բեռը վերածել նոր տնտեսական հնարավորությունների:

Մյուս կողմից ակնհայտ է, որ Հայաստանը «անվտանգություն, թե տնտեսություն» երկընտրանքում գոնե հիմա պետք է ընտրի անվտանգությունը: Սակայն կա ևս մի խնդիր. արդյո՞ք տեսանելի ապագայում հնարավոր է արտադրել այնպիսի սպառազինություններ, որոնք անվտանգային իրական երաշխիքների գործառույթ կունենան: Քանզի եթե երկիրը դրանք չարտադրի, ապա պետք է ներմուծի, իսկ ներմուծման դիմաց վճարելու համար պետք է ունենա կենսունակ տնտեսություն: Հնարավորությունների սահմանափակության և առաջադրվող խնդիրների անհամարժեքության փակ շրջան է ստեղծվում, որից ելքը կարող է լինել «պատերազմին պատրաստվելու» մեջ, իսկ դա նշանակում է տնտեսությունն աստիճանաբար բերել այնպիսի կառուցվածքի, որ կարողանա ճկուն արձագանքել հնարավոր պատերազմական իրավիճակին՝ շարունակելով ապա-

³ Հարությունյան 2019, 9-28:

⁴ Congressional research service 2019, R45178.

հովել տնտեսական զարգացման տեմպեր: Դրան կարելի է հասնել զարգացած ռազմարդյունաբերություն ունենալով: Սակայն ինչպե՞ս *վերափոխել* տնտեսության կառուցվածքը և զարգացնել ռազմական արդյունաբերությունը: Փորձենք այս հարցադրումները քննարկել ժամանակակից մարտահրավերների, առկա հնարավորությունների և խոչընդոտների համատեքստում:

Ռազմարդյունաբերության ոլորտի առանձնահատկությունները

Երբեք հստակ չի եղել, թե որ արտադրական ոլորտներն են ներառվում ռազմարդյունաբերության մեջ: Եթե խոսքը վերաբերում է ռազմական նշանակության արտադրանքի թողարկմանը, ապա այդպիսիք կարելի է համարել մեքենաշինության ռադիոէլեկտրոնային, օպտիկամեխանիկական, սարքաշինական և այլ ենթաճյուղերը, քիմիական և թեթև արդյունաբերության որոշ ենթաճյուղեր, ՏՏ ոլորտում ծրագրային ապահովման ճյուղը, երկակի նշանակության արտադրանք թողարկող ոլորտները և այլն: Այնուամենայնիվ, տնտեսական քաղաքականության մշակման տեսանկյունից կարելի է հատկորոշել ռազմարդյունաբերության՝ որպես տնտեսական ոլորտի որոշ առանձնահատկություններ.

Պետության էական մասնակցությունը: Բազմաթիվ պետություններում տեղական ռազմարդյունաբերության զարգացման հիմքում կառավարության սուբսիդիաներն են և արտոնյալ գնումները⁵: Պետությունը, լինելով ռազմական նշանակության արտադրանքի, աշխատանքների ու ծառայությունների միակ գնորդը՝ մոնոպսոնիստը, կարող է մեծապես պայմանավորել տեղական ռազմարդյունաբերության կառուցվածքը, շահութաբերության մակարդակը, արտադրվող սպառազինության գները:

Արտադրական ծախքերի բարձր մակարդակը և միջոցները: Ռազմական արտադրությունը սովորաբար ենթադրում է բարձր արտադրական ծախքեր, ընդ որում, ժամանակի ընթացքում այդ ծախքերն աճելու միտում են դրսևորել: Օրինակ, 1945 թ. ի վեր ռազմական ինքնաթիռների արտադրության իրական միջին ծախքերն աճել են տարեկան մոտ 11,5%-ով, որի հետևանքով ընդամենը մեկ տասնամյակում տակտիկական ռազմական ինքնաթիռների իրական գներն աճել են մոտ 2,5 անգամ: Նման միտումները, իհարկե, արտացոլում են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից

⁵ Hartley 2000, 106-108.

հետո ընկած ժամանակահատվածում սպառազինությունների տեխնոլոգիական մրցավազքը, թեև դրանք պահպանվել են նաև հիմա:

Տեխնոլոգիական առաջընթացի մեծ ազդեցությունը: Պատահական չէ, որ ոլորտը համարվում է բարձրտեխնոլոգիական. այն մեծապես կրում է տեխնոլոգիական առաջընթացի ազդեցությունը՝ իր հերթին խթան հանդիսանալով գիտատեխնոլոգիական ոլորտի զարգացման համար: Սակայն եթե Սառը պատերազմից հետո ռազմական ոլորտն էր համարվում տեխնոլոգիական առաջընթացի շարժիչ ուժը, ապա արդեն XXI դարի սկզբից քաղաքացիական արտադրական ոլորտում (հատկապես SS ոլորտում) մասնավոր ընկերությունների իրականացրած հետազոտություններն ու մշակումներն են ավելի արդյունավետ, և ռազմական ոլորտն ավելի հաճախ է սկսել կիրառել դրանք: Այդպես է, օրինակ, արհեստական բանականության ռազմական նշանակությամբ կիրառման պարագայում⁶:

Բարձրորակ աշխատուժի մեծ պահանջարկ: Ոլորտի գիտատարությունն ու տեխնոլոգիատարությունը ենթադրում են, որ աշխատուժի որակի նկատմամբ պահանջները շատ բարձր են: Որպես արդյունք, զարգացած մարդկային կապիտալ ունեցող պետությունները սովորաբար ունեն նաև զարգացած ռազմական արդյունաբերություն: Կարևոր է հատկապես ինժեներատեխնիկական մասնագիտությամբ որակյալ և փորձառու մասնագետների առկայությունը:

Արտադրական ծախքերի տնտեսման սահմանափակ հնարավորությունը: Ինչպես գիտենք, արտադրողները ձգտում են ընդլայնել արտադրության ծավալները, որպեսզի կարողանան տնտեսել միավորի հաշվով արտադրական ծախքերը: Սակայն ռազմարդյունաբերության ոլորտում ծախքերի տնտեսման այս մեխանիզմի կիրառումն այնքան էլ հեշտ չէ, քանի որ ՍՌՏ-ի միջազգային առևտուրը, որը հիմնականում իրականացվում է միջպետական պայմանագրերով, դժվար է ենթարկվում գնագոյացման ընդհանուր սկզբունքներին: Փոքր երկրները, որոնք ձգտում են ռազմարդյունաբերություն զարգացնել սեփական կարիքների բավարարման նպատակով, կարող են բախվել մասշտաբից դրական էֆեկտի անհնարինության խնդրին և գնային առումով անմրցունակ գտնվել ներմուծված համանման արտադրատեսակների համեմատությամբ:

⁶ Congressional Research Service 2019, R45178.

Թվարկված առանձնահատկությունները պայմանավորել են սպառազինությունների համաշխարհային շուկայում մենաշնորհացման բարձր աստիճանը, որը բարդացնում է ռազմարդյունաբերության զարգացման տեսլականի իրագործումը հատկապես փոքր երկրների համար: Բազմաթիվ երկրներ կարողացել են հաղթահարել այս դժվարությունը՝ փորձելով համաշխարհային շուկա մուտք գործել այլ պետությունների հետ համագործակցության միջոցով (օրինակ՝ Իսրայելը, Թուրքիան, Հարավային Կորեան, Սինգապուրը): Ռազմարդյունաբերության ոլորտում միջազգային համագործակցությունը կարող է հնարավորություն տալ ոչ միայն հաղթահարելու մասշտաբի էֆեկտի հասնելու խոչընդոտները, այլև նվազեցնելու տեխնոլոգիական խզումը՝ երկրների միջև ԳՀՓԿԱ-ների ծախսերի որոշակի վերաբաշխման շնորհիվ: Որպես կարևոր եզրակացություն՝ արձանագրենք, որ առնվազն ներկայում Հայաստանի ռազմարդյունաբերության զարգացման համար նույնպես միջազգային համագործակցությունն առանցքային նշանակություն ունեցող գործոն է: Ակնհայտ է նաև, որ ռազմարդյունաբերության զարգացման նպատակադրումը չի կարող հիմնավորվել միայն ներմուծման փոխարինման անհրաժեշտությամբ: Չնայած իր էքզիստենցիալ կարևորությանը՝ ներմուծման փոխարինմանը միտված զարգացման տեսլականը այս ոլորտի համար դատապարտված է ձախողման: Խնդիրը ռազմարդյունաբերությունը մասնագիտացման ուղղության վերածելու մեջ է, որին անդրադառնալու ենք սույն հետազոտության հաջորդ բաժնում:

Ռազմարդյունաբերության ոլորտում մասնագիտացման Կրաուզեի աստիճանակարգը

Ռազմարդյունաբերության ոլորտում մասնագիտացման դրդապատճառները հիմնականում երեքն են՝ «հարստություն», «հզորություն», «պատերազմ»⁷: Այսինքն՝ սա այն ոլորտն է, որտեղ մասնագիտացման հիմքում չեն դրվում համեմատական կամ մրցակցային առավելություններ: Պատմությանը քիչ դեպքեր են հայտնի, երբ երկրներն այս ոլորտում մասնագիտացել են՝ հիմք ընդունելով արտադրական ծախսերի արդյունավետությունը, ենթակառուցվածքների, հարակից արտադրությունների կամ ռեսուրսային հարուստ բազայի առկայությունը: Զարգացած ռազմարդյու-

⁷ Krause 1992, 1.

նաբերություն ունեցող պետություններից այդպիսին կարելի է համարել, թերևս, միայն Շվեդիան: Գրեթե բոլոր մյուս պետությունների դեպքում մասնագիտացումը պայմանավորված է եղել կա՛մ հզորանալու ձգտմամբ, կա՛մ էլ որպես դրա մասնավոր դեպք՝ պատերազմում հաղթելու կամ գոնե չպարտվելու ցանկությամբ: Մասնագիտացման հիմքում նշված գործոնների առկայությունը պայմանավորել է ՍՌՏ միջազգային առևտրի կառուցվածքը, դրա տեխնոլոգիատարությունը և մասնակից պետությունների խմբերը.

- ❖ առաջին (ամենաբարձր) մակարդակի արտադրողներ, որոնք արտադրում և մատակարարում են նորարարական և բարձր տեխնոլոգիական արտադրանք,

- ❖ երկրորդ մակարդակի արտադրողներ, որոնք հիմնականում արտադրում են տեխնոլոգիատար սպառազինություններ (իրենց փոխանցված տեխնոլոգիաների շնորհիվ)՝ հարմարեցնելով դրանք կոնկրետ շուկաների պահանջներին,

- ❖ երրորդ մակարդակի արտադրողները հիմնականում վերարտադրում են գոյություն ունեցող տեխնոլոգիաները (իրենց փոխանցված *մշակումների* հիման վրա), սակայն այդպես էլ չեն կարողանում ինքնուրույն նորարարություններ իրականացնել կամ ադապտացնել տեխնոլոգիական ձեռքբերումները,

- ❖ ուժեղ սպառողներ, որոնք կարողանում են ձեռք բերել և օգտագործել ժամանակակից սպառազինություններ,

- ❖ թույլ սպառողներ, որոնք կա՛մ չեն կարողանում ձեռք բերել արդիական ՍՌՏ, կա՛մ էլ կարողանում են ձեռք բերել, բայց չեն կարողանում օգտագործել դրանք⁸:

ՍՌՏ-ի միջազգային առևտուրը նշված հինգ խմբերի միջև գրեթե միշտ կառուցվում է հետևյալ տրամաբանությամբ: Առաջին մակարդակի արտադրողներն ունեն մեծ ներքին շուկա և հնարավորություն ներդրումներ կատարելու ռազմական ԳՀՓԿԱ-ներում: Սրանք հիմնականում սեփական կարիքների համար գերարդիական ՍՌՏ արտադրող պետություններն են, և նրանց ռազմարդյունաբերության զարգացվածությունը կախված չէ արտահանման հնարավորություններից, թեև այս երկրներն ամենամեծ բաժինն ունեն համաշխարհային արտահանման մեջ: Երկրորդ մա-

⁸ Krause 1992, 31-32.

կարդակի արտադրողները չունեն ներքին բավականաչափ մեծ շուկա, որ կարողանան ԳՀՓԿԱ-ների իրականացման համար նույնքան մեծ ծախսեր կատարել, հետևաբար այստեղ ռազմարդյունաբերությունը զարգանում է հիմնականում արտահանման հաշվին, ընդ որում, հաճախ արտահանվում է առաջին մակարդակի արտադրողներից ստացված լիցենզիաներով կամ համատեղ արտադրվող արտադրանքը: Երրորդ մակարդակում արտադրող պետությունները, որպես կանոն, ավելի մեծ կախում ունեն արտահանումից և իրենց համեմատական առավելությունները կարող են իրացնել միայն ավելի ցածր արժեք ունեցող ՍՌՏ-ի մրցակցային շուկայում, որը չի պահանջում մեծ ծախսեր ռազմական ԳՀՓԿԱ-ների վրա: Ավելին, այս մակարդակում արտադրողները սովորաբար մեծ սուբսիդիաներ են ստանում, որը հիմնավորվում է ներքին պահանջարկը տեղական արտադրությամբ բավարարելու անհրաժեշտությամբ:

Ըստ Նեյմանի՝ ՍՌՏ-ի ներմուծումը տեղական ռազմարդյունաբերության զարգացման էվոլյուցիայի մեկնարկն է, այսինքն՝ ՍՌՏ ներմուծումը և դրանց տեղական արտադրությունը զարգացման միևնույն գործընթացի բաղադրիչներ են⁹: Նա գտնում է՝ ռազմական տեխնիկայի անմիջապես առաջին պատվերների ժամանման հետ «գործի է դրվում զարգացման շարժասանդուղքը (escalator of development)», որի առաջին աստիճանը ներմուծված տեխնիկայի սպասարկումն է, իսկ վերջին աստիճանը՝ առանձին բաղադրիչների, իսկ երբեմն էլ՝ ամբողջական սպառազինության տեղական արտադրությունը: Ավելի ուշ, Կրաուզեն ներմուծող երկրից տեղական ռազմարդյունաբերություն ունեցող պետության վերածվելու գործընթացը նկարագրեց որպես օբյեկտիվ պատճառներով պայմանավորված դինամիկ գործընթաց, որի շարժիչ ուժը քաղաքական իշխանության կողմից մատակարարման աղբյուրներից անկախանալու հաստատուն ձգտումն է: Այդ էվոլյուցիոն գործընթացը ներառում է մի շարք փուլեր¹⁰.

1. պարզ սպասարկման ծառայություններ իրականացնելու հնարավորություն,

2. կապիտալ վերանորոգման, վերականգնման և տարրական (ռուդիմենտար) ձևափոխությունների հնարավորություն,

⁹ Neuman 1981, 131-150.

¹⁰ Krause 1992, 171.

3. ներմուծված բաղադրիչների հավաքում, պարզ լիցենզավորված արտադրություն,

4. բաղադրիչների կամ հումքի տեղական արտադրություն,

5. տեխնոլոգիական տեսանկյունից ոչ բարդ ՍՌՏ-ի (less sophisticated) վերջնական հավաքում, որոշ բաղադրիչների տեղական արտադրություն,

6. ոչ բարդ ՍՌՏ-ի համատեղ արտադրություն կամ լրիվ լիցենզավորված արտադրություն,

7. տեղական լիցենզավորված արտադրանքի սահմանափակ կատարելագործման համար հետազոտությունների և մշակումների հնարավորություն,

8. ոչ բարդ ՍՌՏ-ի տեղական անկախ արտադրություն, առավել առաջադեմ սպառազինությունների (advanced arms) սահմանափակ արտադրություն,

9. ոչ բարդ ՍՌՏ-ի անկախ մշակում և նախագծում, արտադրություն,

10. արտասահմանյան բաղադրիչներով առավել առաջադիմական ՍՌՏ-ի անկախ հետազոտական և նախագծային աշխատանքներ,

11. լրիվ անկախ հետազոտական և նախագծային աշխատանքների, ՍՌՏ-ի ինքնուրույն արտադրություն:

Գիտական շրջանառությունում այս աստիճանակարգը հայտնի է որպես Կրաուզեի աղյուսակ, որը ծառայում է որպես կողմնորոշիչ տարբեր երկրներում ռազմարդյունաբերության փուլային զարգացման ուղղությունների հստակեցման համար: Սակայն հետազոտողներն այն զերծ չեն համարում թերություններից: Մասնավորապես, Բրաուերը գտնում է, որ պարտադիր չէ, որ երկրները սկսեն առաջին փուլից և հասնեն վերջին փուլին, ռազմարդյունաբերության զարգացումը կարելի է սկսել ցանկացած փուլից, կախված երկրի զարգացման աստիճանից և երկրի առջև ծառացած խնդիրներից¹¹: Նա կարծում է նաև, որ այն չի արտացոլում մասնագիտացման բոլոր հնարավորությունները, օրինակ, երկիրը կարող է արտադրել ՍՌՏ-ի համար հարթակներ (օրինակ՝ ռազմանավեր), սակայն ներկրել այն սպառազինությունները, որոնք տեղակայվելու են դրանց վրա, կամ երկիրը կարող է չարտադրել սպառազինություններ, սակայն մասնագիտանալ կառավարման ավտոմատացված համակարգերի արտադրությունում: Նշված թերություններով հանդերձ՝ Կրաուզեի աղյուսակը նաև լավ գործիք

¹¹ Brauer 2002, 101-127.

է այս ոլորտում մասնագիտացման հնարավորությունների գնահատման համար, և մենք այն օգտագործելու ենք Հայաստանի համար համապատասխան վերլուծություններ իրականացնելու համար:

Հայկական ռազմարդյունաբերության փուլային զարգացման մոդելը

Հայաստանի համար վերլուծություններ կատարելիս պիտի արձանագրենք որոշ հարակարծություն, քանի որ երկիրն ունի նկատելի գիտական ներուժ՝ հանդես գալու անգամ որպես առաջին մակարդակում արտադրող, սակայն չունի դրա համար բավարար ֆինանսական ռեսուրսներ և ներդրումային աղբյուրներ: Հայաստանին չենք կարող դասել նաև ո՛չ «ուժեղ» և ո՛չ «թույլ» սպառողների շարքին: Հայաստանին հաջողվել է իր զինանոցը համալրել պաշտպանողական բնույթի ռազմական դոկտրինին համապատասխան ժամանակակից սպառազինությամբ, հստակեցվել են պաշտպանական-անվտանգային խնդիրները, և ռազմական ծախսերն ուղղվել են այդ խնդիրների արդյունավետ լուծմանը: Սակայն հաշվի չի առնվել այն, որ երկիրն ունի ռազմարդյունաբերության ոլորտում մասնագիտացման մեծ ներուժ: Դրա պատճառները վերլուծված են նաև պաշտոնական աղբյուրներում: Մասնավորապես, դեռ 2011 թ. դեկտեմբերի 29-ի ՀՀ նախագահի ՆԿ-231-Ն «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական արդյունաբերության համակարգի բարեփոխումների և զարգացման հայեցակարգը հաստատելու մասին կարգադրության» համաձայն՝

❖ ռազմարդյունաբերության զարգացումն ընթացել է առանց հեռավետ քաղաքականության և ռազմավարական մոտեցումների,

❖ ռազմատեխնիկական համագործակցությունն այլ պետությունների հետ հիմնականում իրականացվել է միաբևեռ սկզբունքով,

❖ բավարար ծավալով և պահանջված ուղղություններով չեն իրականացվել հիմնարար գիտահետազոտական աշխատանքներ,

❖ չեն իրականացվել ՍՌՏ-ի նոր նմուշների ստեղծման համար կարևոր մարտավարատեխնիկական առաջադրանքների և ելակետային տվյալների մշակում, դրանց տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների վերլուծություն:

Ներկայումս առավել բարդացել է իրավիճակը գիտական ներուժի վերարտադրության և ֆինանսական աղբյուրների հետ կապված: Տարածաշրջանում փոխվել է ուժի և հզորության հաշվեկշիռը, և Հայաստանում ներդրումներ կատարելը դարձել է ավելի ռիսկային, քանի որ պատերազմի

վերսկսումը դարձել է ավելի հավանական, իսկ կոնֆլիկտի հանգուցալուծման կանխատեսումներն ավելի վատատեսական են Հայաստանի համար: Դրան զուգահեռ՝ ռազմարդյունաբերության զարգացումը պարզապես նպատակից վերածվել է գոյատևման գերխնդրի. ակնհայտ է դարձել, որ առանց դրա արդեն անհնար կլինի դիմակայել ժամանակակից մարտահրավերներին թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմական ոլորտներում:

Գոյություն ունեն մի շարք հանգամանքներ, որոնք կարող են խոչընդոտել «ներմուծողից արտահանողի վերածվելու» գործընթացը: Որպես կանոն՝ միջինից բարձր մակարդակի ՍՌՏ-ի արտադրությունը շատ ավելի մեծ ծախսեր է պահանջելու, հետևաբար դրանք շատ ավելի թանկ են լինելու, քան դրանցից ավելի բարձր որակի նմանօրինակների ներմուծումը: Բարձր գինը կարելի է չհամարել մեծ խոչընդոտ, եթե խոսքը լրիվ ինքնուրույն արտադրության մասին է, սակայն ինչպես Կրաուզերի աղյուսակն է ցույց տալիս, առավել հաճախ ռազմարդյունաբերության փուլային զարգացման առաջին հնարավորություններից մեկը ներմուծված բաղադրիչների հավաքումն է, որի հետևանքով կարող է մեծանալ պետական պարտքը և ավելի մեծ ճնշում ունենալ արժույթային փոխարժեքի վրա, քան հնարավոր էր պատրաստի ՍՌՏ-ի ներմուծման ժամանակ: Բացի այդ, հովանավորչական քաղաքականությունը սովորաբար ենթադրում է մեծածավալ պետական սուբսիդիաներ, որը դարձյալ ճնշում է պետական բյուջեի վրա: Հաջորդ հանգամանքն այն է, որ ոլորտը, ըստ էության, կապիտալատար է, իսկ աշխատուժի ավելցուկ ունեցող երկրում կապիտալատար արտադրության զարգացումը չի կարող համարվել արդյունավետ (օրինակ, ըստ Հեքշեր-Օհլինի տեսության), ուստի կարևոր է զարգացնել ռազմարդյունաբերության այն ճյուղերը, որոնք կապիտալատար չեն, կամ դրանց «կապիտալատարության» մեջ գերակշռում է մարդկային կապիտալը (օրինակ՝ արհեստական բանականության կիրառմամբ ՍՌՏ-ի արտադրության դեպքում): Եվ վերջին հանգամանքը. պետական և մասնավոր ներդրումները մեկնարկային փուլում (Կրաուզերի աղյուսակում՝ առաջին չորս աստիճանները) չեն կարող ապահովել կապիտալի այնպիսի կրիտիկական զանգված, որը հետագայում կհանգեցնի նորարարությունների գեներացիայի և մեծածավալ ներդրումների հոսքի ինքնաշխատ շղթայական ռեակցիայի: Այս հանգամանքը հատկապես առանցքային է դարձնում միջազգային բազմավեկտոր համագործակցության հնարավոր-

րությունների դերը ռազմարդյունաբերության զարգացման ցանկացած տեսլականում:

Հաշվի առնելով նշված հանգամանքները՝ փորձենք ուրվագծել Հայաստանում ռազմարդյունաբերության փուլային զարգացման մոդելը՝ կոնկրետ օրինակով: Դեռ 2017 թ. շրջանառվում էին հայ-ռուսական համատեղ ռազմարդյունաբերական համալիրի ստեղծման մասին լուրեր: ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը ռուսական «Известия» թերթում հեղինակած հոդվածում¹² նշել էր, որ 2013 թ. Վ.Պուտինի հետ քննարկվել են Գյումրիում հայ-ռուսական համատեղ ռազմարդյունաբերական համալիրի ստեղծման հարցեր: Որոշարկվել էին համալիրի ստեղծման նպատակները. այն լինելու էր բազմապրոֆիլ, և 102-րդ ռազմաբազայի արդիականացումից բացի, ենթադրում էր նաև նոր հարթակի ձևավորում Ռուսաստանի և Հայաստանին սահմանակից այլ երկրների (թերևս, Իրանի - Հ.Գ.) միջև ռազմատեխնիկական համագործակցության հաստատման ու խորացման համար, ՌԴ-ի սպառազինության արտահանման ավանդական շուկաներ դուրս գալու հեռանկարով: Նախատեսվում էր նաև Գյումրու ավիաբազայի արդիականացումն ու վերազինումն իրականացնել ավիավերանորոգման զորամասի միջոցով՝ «Ռուսաստանի ուղղաթիռներ» ընկերության հետ միասին¹³: Գործարանի մասին հայտնի է, որ նախկինում այն իրականացրել է ՀՀ ՁՈՒ ավիացիայի տեխնիկական սպասարկման, վերանորոգման և մասնակի արդիականացման ծառայություններ, մասնավորապես տեղակայվում էին ժամանակակից նավիգացիոն սարքավորումներ, օպտիկա-էլեկտրոնային համակարգեր, վերանորոգվում էին շարժիչները, հավաքում էին նաև ուղղաթիռներ՝ ներկրված բաղադրիչների հիման վրա: Ձեռնարկության ներկա գործունեության վերաբերյալ ընդհանուր հասանելի աղբյուրներում տեղեկատվություն չկա, սակայն, ըստ «Ինտերֆաքս» տեղեկատվական գործակալության, Գյումրու ավիաբազայում տեղակայված ռազմավիացիոն տեխնիկայի կապիտալ վերանորոգումը ներկայում իրականացվում է ոչ թե Հայաստանում, այլ Ռուսաստանում՝ Կրասնոդարի երկրամասում: Մեր առաջարկած փուլային զարգացման մոդելը ենթադրում է Գյումրու ավիացիոն վերանորոգման գործարանի հիմքով կառուցել հայ-ռուսական համատեղ ձեռնարկություն, որը ոչ միայն հնարավորություն կունենա

¹² Саргсян 2017, <https://iz.ru/news/670520>

¹³ Աղբյուրը՝ Новости-Армения լրատվական կայք, 27 июня 2013:

սպասարկելու, վերանորոգելու և արդիականացնելու հայկական ավիաբազաները, այլև իրականացնելու արտասահմանյան պատվերներ, իսկ հեռանկարում աստիճանաբար անցում կատարելու դետալների, պահեստամասերի, ուղղաթիռների և ինքնաթիռների տեղական արտադրության:

Բերվող օրինակը նպատակ ունի ցույց տալ, թե ինչպես կարելի է փուլային մոդելով (որի հիմքում Կրաուզեի աղյուսակն է) հասնել ռազմարդյունաբերական կոնկրետ ձեռնարկության, ապա նաև՝ ենթաճյուղի ու ոլորտի զարգացմանը: Բնականաբար, առկա են նաև որոշ վերապահումներ, որոնք հիմնականում առնչվում են հարցի դիվանագիտական կողմին: Օրինակ՝ համագործակցող կողմի համաձայնությանը հասնելը ռազմական դիվանագիտության խնդիրն է, քանի որ գործարարության արդյունավետության տեսանկյունից համագործակցությունը շահավետ չէ Հայաստանի պարագայում՝ պայմանավորված տեղական փոքր շուկայով, աշխարհաքաղաքական դիսկերով, տնտեսական և տրանսպորտային շրջափակմամբ: Սպառման շուկաների որոնումը դարձյալ պետք է իրականացվի պետական ռազմաքաղաքական համագործակցության միջոցով:

Մոդելը ներկայացրել ենք աղյուսակի տեսքով (տե՛ս աղ. 1): Այս մոդելով են զարգացել Հնդկաստանի “Hindustan Aeronautics Limited” (խոշորագույն ռազմարդյունաբերական ձեռնարկությունների ցանկում 38-րդն է), Իսրայելի “Israel Aerospace Industries” (40-րդը), Թուրքիայի “Turkish Aerospace Industries” (71-րդը), Հարավային Կորեայի նավաշինական DSME (86-րդը), Բրազիլիայի ավիաշինական «Էմբրաէր» (85-րդը) հայտնի ընկերությունները: Թեպետ 1992 թ. դրությամբ, երբ լույս տեսավ Կրաուզեի հետազոտությունը, որտեղ առաջարկվում էր հիշատակված աստիճանակարգը, դիտարկում կար, որ նշված պետությունները լավագույն դեպքում հաղթահարել են միայն յոթերորդ մակարդակը: Իհարկե, այս երկրների աշխարհաքաղաքական դիրքը, քաղաքական պայմանները, հնարավորություններն ու հարստությունները, քաղաքական ու ռազմական դաշնակիցներն ու այլ բազմաթիվ պարագաներ տարբեր են Հայաստանի համար ստեղծված իրողություններից:

Ըստ ներկայացված մոդելի՝ ճյուղի զարգացման առաջին նկատելի արդյունքները կարող են ի հայտ գալ 10 տարուց ոչ շուտ, իսկ համաշխարհային շուկայում մրցունակ ինքնուրույն ու լրիվ անկախ արտադրանք հնարավոր կլինի թողարկել լավագույն դեպքում քսան տարվա հեռանկարում: Բայց եթե զարգացման այս տրամաբանությունը դրված լիներ հայկական

ռազմարդյունաբերության զարգացման հիմքում հազարամյակի սկզբում (ի դեպ, այդ ժամանակահատվածն է սովորաբար համարվում հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջանը), ապա այսօր Հայաստանը կկարողանար վայելել «խաղաղության դիվիդենտներ», և խնդիրը ոչ թե ռազմարդյունաբերության՝ որպես տնտեսության ճյուղի ձևավորումը կլիներ, այլ ռազմական նշանակության համաշխարհային շուկայում մեր դիրքի ամրապնդումը: Սակայն լավ է ուշ, քան երբեք: Տեխնոլոգիական փոփոխությունների սրընթացությունը, սկզբունքորեն նոր պատերազմների ու դրանց համապատասխան սպառազինությունների (արհեստական բանականության հիմքով) պահանջարկը նկատելիորեն փոխել են նոր ՄՈՏ-ի տեխնոլոգիական կենսափուլը՝ հնարավորություն տալով փոքր, բայց մարդկային կապիտալի մեծ ներուժով պետություններին ավելի հեշտությամբ ինտեգրվելու սպառազինությունների համաշխարհային շուկային: Հայաստանն այլևս հապաղելու իրավունք չունի:

Աղյուսակ 1. Գյումրու ավիավերանորոգման գործարանի զարգացումը՝ Կրաուզեի աստիճանակարգին համապատասխան			
Փուլի նկարագրություն	Խոչընդոտներ	Հնարավորություններ	Ժամանակ
1. Պարզագույն սպասարկման ծառայությունների իրականացում			
1-6-րդ փուլերն ավիացիոն ռազմարդյունաբերության ձևավորման փուլերն են: Տարբեր ժամանակներում Հայաստանում այս մակարդակներում տնտեսական գործունեություն ծավալվել է: Ներկայում ռազմական ավիացիայի տեխնիկական սպասարկումն իրականացվում է հիմնականում զինծառայողների ուժերով: Սակայն պետք է նպատակադրվի մասնագիտացված ծառայությունների մատուցումը թե՛ ռազմական և թե՛ քաղաքացիական ավիացիոն տեխնիկայի համար, այդ թվում նաև՝ օտարերկրյա օդանավերի տեխնիկական սպասարկման կազմակերպումը Հայաստանի օդանավակայաններում: Այս փուլում կարևոր է նաև մասնագետների վերապատրաստումը:	Գործընկերությունը ծավալվում է միջպետական պայմանագրերով, և մասնագետների վերապատրաստման համար նույնպես նման պայմանագրեր են պետք, որոնք առևտրային հիմքով չեն և կարող են արդյունավետ չլինել:	Բարձրորակ և համեմատաբար էժան աշխատուժի առկայությունը (Խամփերյանցի անվան ռազմական ավիացիոն համալսարանի շրջանավարտները) երաշխավորում է, որ այս փուլի կյացման հետ կապված ձեռնարկությունը խնդիրներ չի ունենա:	1 տարի
2. Կապիտալ վերանորոգում, վերականգնում և տարրական (ռուդիմենտար) ձևափոխություններ			
Ավիացիայի տեխնիկական սպասարկում իրականացնող ընկերությունները հազվադեպ է, որ չեն կատարում նաև վերանորոգման ու վերականգնման աշխատանքներ:	Ռազմական տեխնիկայի վերանորոգման իրականացվում է միջպետական պայմանագրերով,	Նշված ծառայությունները երկակի նշանակություն ունեն, որը գործունեության սկզբնական շրջանում կարող է ապահովել	

Ուստի, որպես նախորդի տրամաբանական շարունակություն, այս փուլում գործարանը կարող է կապիտալ վերանորոգման կամ որոշ ձևափոխությունների աշխատանքներ կատարել նաև այլ պետությունների համար: Փուլի առանձնահատկություններից է այն, որ անհրաժեշտ կլինի ավելի շատ դետալներ, պահեստամասեր և բաղադրիչներ ներմուծել:	որը լրացուցիչ դիվանագիտական ջանքեր է պահանջում:	կայուն պատվերներ՝ թե՛ պետական և թե՛ մասնավոր ավիաընկերությունների պատվերների հաշվին:	1 տարի
3. Ներմուծված բաղադրիչների հավաքում, պարզ լիցենզավորված արտադրություն			
Ավիացիոն տեխնիկայի կապիտալ վերանորոգման և դրանց ձևափոխությունների փուլի արդյունավետությունը կարող է մղել համագործակցող կողմերին ինչ-որ պահից սկսած անցնել որոշ բաղադրիչների տեղական լիցենզավորված արտադրության՝ ավելի էժան աշխատուժի, տրանսպորտային ծախսերի նվազեցման, արտաքին առևտրի կանոնակարգման մոտեցումների հաշվին վաճառքի գնի էական նվազեցման նպատակով: Սկզբնական շրջանում թողարկվող բաղադրիչների իրացման շուկան կարող է լինել թե՛ տեղական շուկան, որտեղ պահանջարկն առաջիկա տարիներին շարունակելու է մեծ լինել՝ գնահատված հակառակորդի համեմատությամբ ռազմաավիացիոն տեխնիկայի համարժեքության մակարդակը պահպանելու տեսանկյունից¹⁴, և թե՛ համագործակցող պետության շուկան, որտեղ կարող ենք ունենալ գնային առավելություն:	Ավիացիոն բազայի մաշվածության աստիճանը կարող է ծախսային տեսանկյունից ոչ նպատակահարմար դարձնել դրանց վերանորոգումը և վերականգնումը, ուստի նաև նվազեցնել բաղադրիչների ու համալրող սարքավորումների պահանջարկը:	Նախորդ երկու փուլերի համեմատ՝ այս փուլում ավելի շատ ավելացված արժեք կստեղծվի, որը պարարտ հող կնախապատրաստի հաջորդ փուլի համար: Այս փուլում հնարավորություն կստեղծվի լիարժեքորեն օգտագործելու Գյումրու օդանավակայանի հնարավորությունները:	1.5 տարի
4. Բաղադրիչների կամ հումքի տեղական արտադրություն			
Տրանսպորտային սահմանափակումները, հայ-ռուսական ռազմատեխնիկական համագործակցության խորացմամբ ոչ շահագրգիռ տարանջիկ պետության առկայությունը, ինչպես նաև ծախսային արդյունավետության հասնելու մղումները օբյեկտիվ պահանջ պիտի ձևավորեն տեղում բաղադրիչներն արտադրելու կամ դրանք տեղական այլ ընկերություններին պատվիրելու համար: Նույնը վերաբերում է հումքի	Հայկական ընկերությունների ֆինանսական կայունության մասին խոսելիս անպայման պետք է հաշվի առնել քաղաքական և հնարավոր պատերազմի վերսկսման ռիսկը, որը ահռելի խոչընդոտ է ներդրումների ներգրավման համար:	Հայտնի է, որ հայ գիտնականները էական նվաճումներ ունեն նյութագիտության՝ նոր նյութերի ստացման ոլորտում:	2 տարի

¹⁴ Հարությունյան 2018, 149:

տեղական արտադրությանը: Այս փուլում նույնպես պետական աջակցությունը տեղական արտադրողներին զգալի կլինի, ընդ որում, ոչ միայն դիտարկվող ձեռնարկությանը, այլև այն հարակից ճյուղերին, որոնք կարող են մատակարարել բաղադրիչներ, վերամշակել տեղական հումքը՝ ՌԱՀ-ին մատակարարելու համար:			
5. Տեխնոլոգիական տեսանկյունից ոչ բարդ ՍՌՏ-ի վերջնական հավաքում, որոշ բաղադրիչների տեղական արտադրություն			
Մոտ մեկ տասնամյակ առաջ շրջանառվում էին նաև ներմուծված բաղադրիչների հիման վրա Հայաստանում ավիացիոն տեխնիկայի հավաքման մասին լուրեր ¹⁵ : Այս փուլում Հայաստանը հենց նման հնարավորություն կունենա՝ թողարկելու ներմուծված և տեղում արտադրված բաղադրիչների վերջնական հավաքման շնորհիվ ամբողջական սպառազինություններ կամ դրանց համակարգեր: Սակայն հարկ է նշել, որ տեխնոլոգիական նորարարության և անկախության մակարդակը բավական ցածր կլինի:	Տեղական սահմանափակ շուկան կխոչընդոտի հասնելու մաշտաբի էֆեկտի:	Գյումրու տեխնոլոգիական կենտրոնի հետ համագործակցությունը կարող է իր նպաստը բերել սպառման շուկաների որոնման, նոր բիզնես-մոդելների մշակման առումներով:	1 տարի
6. Ոչ բարդ սպառազինությունների համատեղ արտադրություն կամ լրիվ լիցենզավորված արտադրություն			
Գործնականում այս փուլում է սկսվում համատեղ գործընկերությունը: Այս փուլին անցումը հնարավոր է միայն նախորդ փուլերում որակական բարձր ցուցանիշներ արձանագրելու դեպքում, որը հիմք կհանդիսանա համագործակցող ընկերության համար՝ թույլ տալու իր տեխնոլոգիայով և ֆիրմային անվան ներքո արտադրել ավիացիոն տեխնիկա: Միաժամանակ սա նաև բացառիկ հնարավորություն է դուրս գալու գործընկեր ընկերության ավանդական շուկաներ: Տեղի է ունենում տեխնոլոգիաների փոխանցում, կառավարչական մշակույթի, գիտահետազոտական աշխատանքների համար հիմքերի ներդրում:	Սովորաբար լրիվ լիցենզավորված արտադրության հնարավորություն տրվում է տեխնոլոգիական ցիկլի վերջին փուլերում:	Առանց ԳՀՓԿԱ-ների վրա էական ծախսերի՝ ձեռնարկությունը հնարավորություն է ստանում թողարկելու տեխնոլոգիատար արտադրանք և աստիճանաբար թափանցելու տեխնոլոգիական արտադրանքի միջազգային շուկա:	1.5 տարի
7. Տեղական լիցենզավորված արտադրանքի կատարելագործման համար հետազոտությունների և մշակումների հնարավորություն			
7-11-րդ փուլերը տեղական ավիացիոն ռազմարդյունաբերության	Հետազոտությունների ու մշակումների	Սովորաբար տեխնոլոգիական կենսացիկլի այս	

¹⁵ Աղբյուրը՝ Армянские особенности «шопинга» вооружений. <https://razm.info/ru/310>

յան զարգացման փուլերն են: Արտասահմանյան տեխնոլոգիաներով արտադրված տեխնիկայի արդիականացման համար անհրաժեշտ կլինի զուգահեռաբար զարգացնել գիտատեխնիկական ոլորտը, բարձրացնել ինժեներատեխնիկական կադրերի որակը: Դրա համար միայն ձեռնարկության ֆինանսական ռեսուրսները բավարար չեն: Պետությունը պետք է տարբեր մեթոդներով օժանդակի ԳՏԱ-ին: Սա տեխնոլոգիական խզման հաղթահարման սկիզբն է, այդ թվում՝ գործընկեր ձեռնարկության տեխնոլոգիական մակարդակի նկատմամբ, թեև կախվածությունը կշարունակի էական մնալ:	Ֆինանսավորումը շարունակելու է իրականացվել գերազանցապես պետական բյուջեի միջոցների հաշվին:	փուլում տեխնոլոգիա փոխանցող պետությունը թույլ է տալիս ռեցիպիենտ երկրին արդիականացված արտադրանքն իրացնել իր ավանդական սպառման շուկաներում:	2 տարի
8. Ոչ բարդ ՄՌՏ-ի տեղական անկախ արտադրություն, առավել առաջադեմ սպառազինությունների սահմանափակ արտադրություն			
ԳՀՓԿԱ-ների ինքնուրույն իրականացումը, դրա համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ձևավորումը հնարավորություն կտա անցնելու տեխնոլոգիական ոչ բարդ ՄՌՏ-ի անկախ արտադրության՝ համատեղ գործընկերության շրջանակներում: Այսինքն՝ որոշ ոչ բարդ սպառազինությունների գործարանը կարող է նաև թողարկել ու իրացնել իր սեփական ֆիրմային անվանման ներքո, միաժամանակ շարունակելով ակտիվ համագործակցել առավել առաջադեմ ՄՌՏ-ի համատեղ մշակման ու նախագծման ոլորտում: Այս փուլում ներմուծող երկիրը վերաձվում է արտահանող երկրի:	Համաշխարհային շուկայի մենաշնորհացման մակարդակը կարող է խոչընդոտել հայկական արտադրանքի արտահանումը:	Հարակից և սպասարկող արտադրական ճյուղերի անխուսափելի զարգացում, ինչպես նաև գիտատեխնիկական առաջընթաց, որոնք ոլորտի զարգացման լրացուցիչ սիներգետիկ էֆեկտի կհանգեցնեն:	2 տարի
9. Ոչ բարդ ՄՌՏ-ի անկախ մշակում և նախագծում, արտադրություն			
Ավիացիոն ռազմական տեխնիկան դժվարությամբ է տեղավորվում «ոչ բարդ սպառազինություն» հասկացության շրջանակներում: Դեռ 1985 թ. դրությամբ միայն ավտոմատ կռուավարման և ինքնցիալ-նավիգացիոն համակարգերի նախագծման ոլորտում աշխարհում գրանցված էր ավելի քան 30 հազ. պատենտ¹⁶: Այստեղ ավելի շատ նկատի է առնվում տեխնոլոգիական զարգացվածության մակարդակը:	Սա, ըստ էության, ենթադրում է համատեղ գործընկերությունից դուրս ինքնուրույն գործունեության ծավալում, որը կարող է իրացման ընդհանուր շուկայի մի որոշակի հատվածի կորուստ:	Ավիացիոն տեխնիկայի վերջնական արտադրանքի թողարկման համար ընդհանրական արտադրական փուլի ներդրում: Այս փուլում առաջընթացի բավական մեծ հնարավորություն կարող է ապահովել Սփյուռքի ներուժը թե՛ ուղղակի ներդրումների ներգրավման և թե՛ արտասահմանյան շուկա-	3 տարի

¹⁶ Кониов 1985, 22.

Ամեն դեպքում տեխնոլոգիական առումով ոչ բարդ ՄՌՏ-ի ինքնուրույն մշակումը, նախագծումը և արտադրությունը հնարավոր են այն դեպքում, երբ երկիրն արդեն ունի կայուն իրացման շուկա: Մենաշնորհացման բարձր մակարդակով շուկաներ մուտք գործելու համար անհրաժեշտ է արտադրանքի բացառիկ որակական հատկանիշներ և ցածր գին: Այս երկուսը միմյանց փոխկապված են. ցածր գնի հնարավոր է հասնել մասշտաբի էֆեկտի միջոցով: Մեր կարծիքով, այս փուլի հաղթահարումը մասնավորապես ավիացիոն տեխնիկայի ճյուղի համար բավական դժվար կլինի:		ներ դուրս գալու առումներով:	
10. Արտասահմանյան բաղադրիչներով առավել առաջադիմական ՄՌՏ-ի անկախ ԳՀՓԿԱ-ներ			
Կայացած ռազմարդյունաբերության փուլն է, երբ ձեռնարկությունն արդեն ունի մրցակցային առավելություններ արտադրանքի իրացման որոշ հատվածներում և կարող է հավասարի իրավունքներով համագործակցել այլ առաջադեմ արտասահմանյան ձեռնարկությունների հետ՝ ավելի կատարյալ ՄՌՏ-ի արտադրության համար: Այս փուլում արդեն ճյուղում բավականաչափ կապիտալ կուտակված կլինի՝ այն առաջադեմ ԳՀՓԿԱ-ներին ուղղորդելու համար:	Արտաքին տրանսպորտային ենթակառուցվածքները մշտապես բարդացնելու են Հայաստանից ցանկացած արտահանում:	Տրանսպորտային խնդիրները հնարավոր է հաղթահարել չինական «Ուլի և գոտի» նախաձեռնության շրջանակներում ակտիվ համագործակցության շնորհիվ:	2 տարի
11. Լրիվ անկախ հետազոտական և նախագծային աշխատանքների, ՄՌՏ-ի ինքնուրույն արտադրություն			
Սա տեխնոլոգիական զարգացման գագաթնակետն է, և շատ երկրներ, որոնք չեն կարողանում մեծածավալ ֆինանսական միջոցներ ուղղորդել ԳՀՓԿԱ-ներին, այդպես էլ չեն կարողանում հասնել այս մակարդակին: Սակայն ասվածը չի նշանակում, որ պետք է հրաժարվել այս մակարդակին հասնելու գաղափարից: Գերարդիական ՄՌՏ-ն այսօր հազվադեպ է նյութատար ու ծավալային, ավելի շատ շեշտադրվում են փոքր չափերը, ճկունությունը և բանականության տարրերով հնարավորինս հագեցվածությունը: Այս իմաստով, Հայաստանը բոլոր հնարավորություններն ունի հայտնվելու աշխարհի գերիզուր պետությունների կողքին:	Տեղական փոքր շուկան, պետական պատվերի փոքր ծավալները, անկատար մրցակցության բարդ մեխանիզմները համաշխարհային շուկայում, մեծ տերությունների քաղաքական կամքը:	Բարձրտեխնոլոգիական ոլորտում շատ հեղինակավոր ընկերությունների հաջող գործունեությունը Հայաստանում վկայում է, որ աշխարհի տեխնոլոգիական առաջատարները երկիրը դիտարկում են որպես մեծ ներուժ ունեցող երկիր:	3 տարի

Գրականություն

- Հարությունյան Գ. 2018, Ռազմարդյունաբերություն. գերակայություններ, հնարավորություններ, հեռանկարներ (մենագրություն), Երևան, «Լիմուշ», 234 էջ:
- Հարությունյան Գ. 2019, «Ռազմարդյունաբերություն. Հայաստանի նոր տնտեսական հարացույց» (մենագրություն), Երևան, «Լիմուշ», 223 էջ:
- Армянские особенности «шопинга» вооружений. <https://razm.info/ru/310> (23.03.2020).
- В Армении началось всесезонное обслуживание вооружения, военной и авиационной техники ЮВО для подготовки к летним условиям эксплуатации, 01.05. 2019, <https://tvzvezda.ru/news/forces/content/201905010733-mil-ru-l8z7n.html> (15.03.2020).
- Коников С.Е. 1985, 60 лет со дня начала летных испытаний первого советского цельнометаллического самолета АНТ-2 (1924). Из истории авиации и космонавтики, вып. 51. Советское национальное объединение историков естествознания и техники, Москва, АН СССР, с. 20-25.
- На российскую авиабазу в Армении перебросили четыре МиГ-29, 20 февраля, 2016 г., <https://www.interfax.ru/world/495540> (19.03.2020).
- Российская военная база и авиабаза в Армении будут модернизированы и перевооружены. 27 июня 2013, <https://newsarmenia.am/news/politics/defence-20130627-42897603/> (18.03.2020).
- Саргсян С. 2017, Безопасность и устойчивое демократическое развитие, 14 марта, Известия, <https://iz.ru/news/670520> (09.02.2020).
- Artificial Intelligence and National Security, Congressional research service, November 21, 2019, R45178. <https://crsreports.congress.gov> (09.03.2020).
- Brauer J. 2002, The Arms Industry in Developing Nations: History and Post-Cold War Assessment. Arming the South, p. 101-127, DOI: 10.1057/9780230501256.
- Hartley K. 2006, Defence Economics and the Industrial Base. Dimensions of Peace and Security: A Reader (Ed. by Gustaf Geeraerts, Natalie Pauwels, Eric Remacle), Chapter 5, p. 99-120.
- Harutyunyan G. 2018, The Theoretical Approaches to Assessing Effects of Military Expenditure on Growth. Russian Journal of Management, N 3, pp 1-6. DOI:10.29039/article_5c76b0e5c1db78.32516834 (26.03.2020).
- Knight M. Loayza N. and Villanueva D. 1996, The Peace Dividend: Military Spending Cuts and Economic Growth. Staff Papers - International Monetary Fund, vol. 43, No. 1, p. 1-37.
- Krause K. 1992, Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade, Cambridge: Cambridge University Press, 299 p.
- Neuman S. 1981, Arms transfers, Indigenous Defence Production and Dependency: the Case of Iran, in The Security of the Persian Gulf (London: Croom Helm, 1981) (edited by Hossein Amirsadeghi), p. 131-150.

ՀՀ ՈԱՋՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄՈԴԵԼԸ

Գայանե Հարությունյան

Ամփոփում

Հայաստանի ամենաարդիական խնդիրներից մեկը ռազմարդյունաբերության զարգացումն է: Դիտարկելով այն փաստը, որ աշխարհաքաղաքական ստեղծված իրավիճակում Հայաստանը «անվտանգություն, թե տնտեսություն» երկընտրանքում ընտրելու է անվտանգությունը, պետք է ոչ թե հրաժարվել անվտանգությունը երաշխավորող սպառազինությունների ներմուծումից, այլ այդ ներմուծումը վերածել ռազմարդյունաբերության զարգացման յուրօրինակ մեկնակետի: Զարգացման առաջարկվող մոդելի հիմքում Կրաուզեի աղյուսակն է, որը սպառազինություններ ներմուծող երկրից արտահանող երկրի վերածվելու էվոլյուցիոն գործընթացում նախատեսում է տասնմեկ փուլից բաղկացած աստիճանակարգ: Մոդելն առաջարկվում է՝ հաշվի առնելով ռազմարդյունաբերության ոլորտի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև Հայաստանի ներուժային հնարավորություններն ու հավանական խոչընդոտները:

Բանալի բառեր՝ ռազմարդյունաբերություն, խաղաղության դիվիդենտ, ռազմական ծախս, սպառազինություն, ռազմական տեխնիկա, տնտեսական աճ, տեխնոլոգիական առաջընթաց:

МОДЕЛЬ ПОЭТАПНОГО РАЗВИТИЯ ОБОРОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РА

Гаяне Арутюнян

Резюме

Одной из актуальных проблем для Армении является развитие оборонной промышленности. В силу сложившейся геополитической ситуации Армения должна выбрать безопасность в дилемме «безопасность или экономика». Это вовсе не предполагает отказ от импорта вооружений и военной техники, гарантирующего безопасность страны, а подразумевает превращение этого импорта в уникальную исходную платформу для раз-

вития оборонной промышленности. Предлагаемая модель развития базируется на таблице Краузе, которая предусматривает одиннадцатиступенчатую иерархию эволюционного процесса превращения страны, импортирующей вооружение, в страну-экспортера вооружений. Модель предложена с учетом особенностей оборонной промышленности, а также потенциальных возможностей Армении и вероятных препятствий.

Ключевые слова – оборонная промышленность, мирные дивиденды, военные расходы, вооружение, военная техника, экономический рост, технологический прогресс.

STEP-BY-STEP DEVELOPMENT MODEL OF DEFENSE INDUSTRY OF THE RA

Gayane Harutyunyan

Abstract

The article discusses one of the most actual problems in Armenia-the development of the defense industry. Considering the comprehensible fact that in the current geopolitical situation, Armenia should choose the security in the dilemma of "security or economy", the author puts forward a point of view - do not refuse to import weapons and military equipment that guarantees the country's security, but to turn these imports into a unique platform for defense industry development. The author sets the Krause table at the basis of the proposed development model, which provides for an eleven-stage hierarchy of the evolutionary process of transforming a country importing weapons into a weapon exporting country. The model is proposed taking into account the characteristics of the defense industry, as well as the potential capabilities of Armenia and possible obstacles.

Key words – defense industry, peace dividend, military spending, weapons, military equipment, economic growth, technological progress.